

Een aanval op democratie

Deze paper werd ingediend als opdracht voor het vak 'Ethiek en Maatschappij' aan het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte van de KU Leuven in 2015. De taak was om een filosofische paper te schrijven van minder dan 3750 woorden over een onderwerp die bepaald werd door een leestekst over politieke en morele filosofie. The betreffende tekst was Robert Paul Wolff's essay 'In Defence of Anarchism' (1970).

Inleiding

In deze paper wil ik graag enkele kritische beschouwingen maken bij het politieke systeem dat we een democratie noemen. Aangezien we deze vorm van politieke organisatie als vanzelfsprekend vinden kunnen we ons nauwelijks een alternatief systeem voorstellen. Dit is vooral zo in het Westen waar we zo overtuigd zijn van zijn vele voordelen dat we dit model wereldwijd willen opleggen. Begrijp me niet verkeerd, ik ben er van overtuigd dat democratie onder bepaalde voorwaarden de meest morele bestuursvorm blijft, maar zolang we niet voldoen aan die voorwaarden is democratie volgens mij een ongepaste en zelfs onverantwoorde keuze.

Uiteraard is kritiek geven maar de helft van het werk (en meestal het eenvoudigste) en daarom doe ik ook een voorstel dat ons moet helpen om aan de voorwaarden te kunnen voldoen. Dit voorstel moet men zien als een tijdelijk middel om het einddoel te bereiken, en dat einddoel is de ideale staat of beter gezegd, het einde van de staat. Ik hoop hiermee tenminste duidelijk te maken dat er aan enkele bijkomende voorwaarden moet voldaan worden om tot een gepaste bestuursvorm te komen voor onze maatschappij.

Om mijn standpunt te verduidelijken heb ik me gebaseerd op het essay 'In Defense of Anarchism' van Robert Paul Wolff (1970) en de kritische reacties van Harry Frankfurt (1973) en Graham Baugh (1986). Wolff begint met het vaststellen dat autoriteit en autonomie moeilijk verzoenbare begrippen zijn en dat er

daarom geen legitieme staat kan bestaan. Volgens hem is het enige alternatief een vorm van burgerlijke ongehoorzaamheid.

Alhoewel ik me kan terugvinden in Wolff's beeld van een ideale politieke organisatie, maakt hij enkele veronderstellingen die volgens mij een realistische en moreel verantwoorde evolutie naar zijn ideaal onmogelijk maakt (waardoor hij moet terugvallen naar ongehoorzaamheid). Hij stelt namelijk hoge eisen aan zijn 'ideale' burgers en hij hecht te veel waarde aan individuele autonomie (hij hanteert een Kantiaanse visie van autonomie). In mijn pleidooi voor een andere vorm van politieke organisatie houd ik rekening met deze toch wel naïeve veronderstellingen.

Beginnen met het begin: het doel

Het is belangrijk om te beseffen dat de middelen bepaald worden door het doel en niet omgekeerd. Dit is niet anders bij het streven naar een ideale bestuursvorm van een maatschappij. Het klassieke doel van elke 'goede' maatschappij is om tot een organisatie te komen die het mogelijk maakt om elk lid van die maatschappij voldoende vrijheid te geven zodat hij zijn eigen beeld van een 'goed leven' kan realiseren. Om dit te kunnen bereiken is het belangrijk dat elke burger over voldoende autonomie *kan* beschikken (de burger moet tenminste de keuze hebben) maar die autonomie moet ook voldoende beperkt blijven om de vrijheid van zijn medeburgers niet te belemmeren. Tenslotte moet een burger zich ook verantwoordelijk voelen voor de gevolgen van zijn eigen handelen.

Maar met deze definitie van wat van een maatschappij kan verwacht worden maken we het ons gemakkelijk: we veronderstellen een willekeurige invulling van wat de vrijheid van een individu betekent (we stellen dit zonder argwaan gelijk aan een 'goed leven'). Wolff zegt dit ook duidelijk in zijn inleiding, hij veronderstelt 'enkele heel belangrijke voorstellen over de aard, oorzaak en beperkingen van morele verplichtingen' en iets verder geeft hij toe dat hij een 'hele ethische theorie' veronderstelt in zijn redenering. Met andere woorden, hij veronderstelt 'perfecte' burgers. Het is begrijpelijk dat hij deze

veronderstelling maakt aangezien hij niet op zoek is naar de ethische theorie waar elke burger zich moet aan houden (in een later werk van Wolff gaat hij daar dieper op in) maar enkel wil nagaan of er wel een oplossing is voor het dilemma tussen autonomie en autoriteit.

Door dit te veronderstellen zorgt hij er eigenlijk voor dat de morele cultuur van de burger niet in rekening wordt gebracht in het eindresultaat van de redenering, namelijk de ideale staat. Baugh's (1986) kritiek gaat zelfs zo ver dat de burgers in Wolff's aanname gereduceerd worden tot mensen die geen enkele zinvolle notie hebben van een belofte of een afspraak waardoor streven naar autonomie zinloos en ongewenst is. Welk model Wolff ook gebruikt voor zijn burger, zolang we geen duidelijk beeld hebben van wat 'het goede leven' inhoudt, kunnen we ook geen maatschappij creëren waar dit gerealiseerd kan worden.

Hiermee wil ik niet zeggen dat ik eerst een ethische theorie ga uitwerken vooraleer we verder kunnen in onze zoektocht naar de ideale staat. Ik wil enkel deze parameter, die ik de 'morele cultuur' van een individu noem, in de formule inbrengen. Ik hoef deze parameter niet verder uit te diepen om mijn punt te maken. Het is voldoende te stellen dat in een ideale wereld elk individu volledig autonoom kan handelen en dat dit ook moreel verantwoord is (omdat elke burger de hoogste morele cultuur heeft). Daarom zou ik het doel van een maatschappij op een andere manier willen definiëren: het doel van elke goede maatschappij is om naar een samenleving te streven waar elke burger de hoogste morele cultuur bezit. Aangezien elke burger dan weet wat toegelaten en verboden is kan men nog moeilijk over een echte autoriteit spreken, en daarom heeft de ideale maatschappij nauwelijks behoefte aan een staat. Deze definitie is iets genuanceerder dan die van Wolff in de zin dat de oplossing tussen autoriteit en autonomie afhangt van de morele cultuur van de burger.

De noodzaak van autoriteit

In elke zoektocht van de mens naar een ideale maatschappij komt hij steeds oog in oog

te staan met dezelfde onoverkomelijke hindernis: de beperktheid van de menselijke moraal. Keer of draai het zoals je wilt, de wereld zal altijd bestaan uit mensen met hoge en lage morele waarden. Al deze mensen autonomie gunnen is dan ook niet meer zo vanzelfsprekend. Mensen die criminele feiten hebben gepleegd bezitten een lage morele cultuur en moet hun vrijheid ontnomen worden om zo de mensen met een hogere morele cultuur niet verder in gevaar te brengen.

We kunnen stellen dat zolang niet alle burgers over een relatief hoge moraliteit beschikken een bepaalde vorm van autoriteit noodzakelijk zal blijven. De burgers moeten een zekere 'zelfbeheersing' aan de dag leggen vooraleer ze de externe beheersers – de staat – kunnen afschaffen. Dit is de reden waarom mensen zo een negatief beeld hebben van een anarchistische maatschappij. De wetteloosheid zou voor totale chaos zorgen waar het oeroude 'survival of the fittest' de enige wet lijkt te zijn.

Lang leven de burger?

Het fundamentele principe van een democratie is dat de burgers op één of andere manier de maatschappelijke organisatie (mee) bepalen. Bij ons, en in zo goed als elke democratie, is er een meerderheid nodig om een 'legitieme' regering te hebben, dit wil zeggen een regering die erkend wordt door zowel het volk als de wet. Deze meerderheid, of hij nu tot stand komt door coalitievorming of niet, heeft het recht om autoriteit uit te oefenen op haar burgers. De minderheid (oppositie) kan hier roet in het eten gooien maar door hun numerieke minderheid kunnen ze nooit sterk genoeg staan om hun eigen wil op te leggen.

*“In een gevangenis laat je de
geïnterneerde niet hun bewakers kiezen
en daar zijn goede redenen voor.”*

In elke democratie gaat men er van uit dat de mensen (of tenminste een meerderheid) weten wat het beste is voor hun eigen of voor de maatschappij in haar geheel. Men stelt zich geen vragen over de morele legitimiteit van

een regering, zolang ze maar gedragen wordt door de meerderheid. Met de beperkte moraliteit van de mens in het achterhoofd kan ik deze veronderstelling niet goedkeuren en de vraag blijft: is het moreel verantwoord dat elke burger de politieke autonomie heeft om zijn eigen leiders te kunnen bepalen? In een gevangenis laat je de geïnterneerde niet hun bewakers kiezen en daar zijn goede redenen voor.

De utopie van universele autonomie

Met de noodzaak van autoriteit in het achterhoofd en omdat Wolff in zijn analyse onvoorwaardelijk stelt dat volledige autonomie voor iedereen noodzakelijk is om een legitieme staat te hebben, is het vanzelfsprekend om te besluiten dat filosofisch anarchisme (het niet gehoorzamen aan de staat omdat ze niet legitiem tot stand is gekomen) het enige overblijvende alternatief is (Frankfurt, 1973). Door deze strenge voorwaarde te nuanceren is het volgens mij wel mogelijk om een aanvaardbaar alternatief te vinden. Hiermee bedoel ik dat het noodzakelijk is om de politieke autonomie van bepaalde burgers te beperken want zolang er morele ongelijkheid bestaat is universele autonomie onmogelijk.

Wat de gepaste middelen betreft zijn er grote verschillen in de anarchistische beweging. Baugh (1986) beschuldigt Wolff van het pleiten voor een sterke staat om het doel te bereiken maar deze kritiek is volgens mij onterecht. Wolff heeft in tegendeel nog hoop in de utopische gedachte dat mensen hun verschillen kunnen opzij schuiven en zich daarom kunnen verenigen voor het algemene goede. Eén feit staat volgens mij vast, als we willen streven naar een betere wereld dan moeten we ons ernstige vragen stellen over de inherente beperking van het huidige democratische systeem.

Over de realiseerbaarheid van het ideale

De veronderstelling van Wolff dat hij een bepaalde ethische theorie toeëigent aan zijn burgers heeft uiteraard invloed op de realiseerbaarheid van een legitieme autoriteit.

Daar bovenop vermeldt hij in zijn inleiding in verband met de praktische uitvoerbaarheid, dat hij 'niets zegt over de materiële, sociale en psychologische condities waaronder anarchisme een mogelijke bestuursvorm kan zijn'.

In het tweede hoofdstuk van zijn verdediging van anarchisme, bespreekt Wolff de ideale vorm van democratie, een unanieme directe democratie. In deze democratie moet elke burger akkoord gaan met een bepaalde wet voordat ze ook toegepast kan worden. Als iedereen beperkt wordt door wetten die ze zelf hebben goedgekeurd, kan men spreken van een autoriteitsvorm die niet in conflict is met de autonomie van elke burger. Met een 'directe' democratie bedoelen we dat de burgers zelf hun voorkeur (of afkeur) laten weten zonder de tussenkomst van een politiek vertegenwoordiger (een individu of een partij). Deze 'ideale' democratie is uiteraard heel moeilijk haalbaar en stabiel is ze evenmin. Zodra er een burger niet akkoord is met een wetsvoorstel, kan het politieke debat stilliggen en de staat kan zelfs stoppen met functioneren. Dat dit de ideale democratie is zal iedereen het mee eens zijn maar om het te kunnen realiseren moeten we er voor zorgen dat de verschillen (tenminste de politieke overtuigingen) tussen de burgers tot het minimum beperkt worden. Volgens mij is hiervoor maar één oplossing; de oorzaak van morele ongelijkheid aanpakken en neutraliseren, want zolang er morele ongelijkheid is zal universele autonomie onmogelijk zijn.

De oorsprong van morele ongelijkheid

Ik ben overtuigd dat elke mens – in een bepaalde maatschappij – hetzelfde morele potentieel kan bereiken. Iedere mens die opgroeit in eenzelfde omgeving waarin aan zijn basisbehoeften in voldoende mate voldaan is, zal ook grotendeels dezelfde waarden koesteren. Moraliteit is niet te wijten aan het fysische lichaam zoals een atletisch vermogen. Niet iedereen zal even goede fysische prestaties kunnen leveren. Moraliteit is ook geen kwestie van intellectueel vermogen. Iedereen die opgroeit in een pacifistische maatschappij zal stelen en doden niet

goedkeuren, alhoewel de leden van die maatschappij niet hetzelfde intellectueel vermogen hebben. De factoren voor morele ongelijkheid moeten dus extern zijn, ze liggen buiten ons eigen mentaal en fysisch vermogen.

“De factoren voor morele ongelijkheid moeten dus extern zijn, ze liggen buiten ons eigen mentaal en fysisch vermogen.”

De externe factor die wel voor morele ongelijkheid zorgt is de economische organisatie van een maatschappij. Zo stelt Wolff (1970) dat 'het nastreven van persoonlijke belangen resulteert in uitbuiting van de mensen die op economisch vlak weinig macht hebben en dat zelfs de meest verregaande sociale verbetering onvoldoende zal zijn om die mensen te bevrijden'.

Ik kan dit enkel maar verder onderstrepen. Elke complexe maatschappij heeft een hiërarchie en vergaande specialisatie nodig om te kunnen functioneren. Deze verdeling zorgt er voor dat één laag autoriteit heeft over de andere laag. Gecombineerd met een onevenwichtige verdeling van de materiële welvaart (i.e. de productiemiddelen en de producten zelf) binnen deze maatschappij, zijn de mensen uit de laagste klassen gemakkelijker te misbruiken (Roemer, 1982). Zo krijgen ze niet de ruimte om zich moreel te ontwikkelen zodat de hiërarchie in stand gehouden wordt. In het westerse en kapitalistische systeem komt dit zeer duidelijk naar boven. Onze welvaart wordt mogelijk gemaakt en in stand gehouden door geïnstitutionaliseerde ongelijkheid en dit niet enkel binnen onze eigen maatschappij, maar ook tussen verschillende maatschappijen: denk maar aan de uitbuiting van de ontwikkelingslanden door de heersende grootmachten (waardoor ze afhankelijk worden van elkaar). Een belangrijke voorwaarde kunnen we dus stellen: in een wereld waar elke burger maximale autonomie kan hebben moet elke maatschappij zo autonoom mogelijk kunnen functioneren.

In een economisch egalitaire staat zouden de productiemiddelen voor de nodige diensten en producten van de maatschappij verdeeld moeten worden onder elke burger. De materiële welvaart zou dan beter verdeeld zijn zodat iedereen meer kansen heeft om zich op moreel vlak te kunnen ontwikkelen. Een onvoorwaardelijke basisinkomen zou bijvoorbeeld een mogelijke maatregel zijn om dit te bereiken. Maar als we willen evolueren naar een meer economisch egalitaire maatschappij op een democratische wijze, dan moeten we aan de huidige meerderheidsdemocratie strengere deelnemingsvoorwaarden stellen.

Conditionele 'democratie'

Onder conditionele democratie begrijp ik een politieke organisatie waar de burger eerst moet voldoen aan bepaalde voorwaarden voordat hij recht heeft om de maatschappij mee te bepalen (via stemrecht bijvoorbeeld).

Om dit te illustreren wil ik verwijzen naar de oudste democratie, die van Athene in de 6de eeuw v.C.. Toen had elke mannelijke burger van Attica die zich een infanterieuitrusting kon aanschaffen politieke rechten zoals stemrecht (Aristoteles, vert. 1984). Dit wilde voornamelijk zeggen dat enkel de middenklasse en de rijken stemrecht hadden. Natuurlijk moet je dit zien in de context van toen. Athene was een jonge stadsstaat op zoek naar democratie en was omringd door vijandige staten die niet bepaald democratisch gezind waren. Dat politiek recht gekoppeld was aan militair potentieel is dan ook niet te verbazen (de grootste component van het militaire gewicht bestond namelijk uit burgerlijke militia). Als eigenaar van zo'n uitrusting was men wel verbonden aan extra plichten: men was verplicht om de wapens op te nemen tijdens onrustige periodes. Zo kan men besluiten dat enkel de burgers die konden en wilden vechten voor hun staat het recht hadden om de organisatie van de staat mee te bepalen.

Wat zou het equivelant zijn van een gelijkaardige wet in de 21ste eeuw? Dit moet men ook plaatsen in de context van vandaag. De grootste vijand van de mens is nog altijd de mens gebleven maar hij is niet meer de eerste

de beste aangrenzende stadsstaat. De vijand is de alomtegenwoordige en juridisch beschermde machtsstructuur van het kapitalisme. Vechten in zijn geweldadige betekenis is ook geen optie meer maar proactief gedrag is de nieuwe manier van strijd voeren. Het financieel vermogen als voorwaarde stellen (rechtstreeks of onrechtstreeks) zou ook niet mogen doorwegen. Het is trouwens één van de redenen waarom onze huidige democratie niet goed werkt; de inmenging van kapitaalkrachtige spelers in het politieke debat bepaalt sterk het stemgedrag van de mensen (een goed voorbeeld zijn de bedreigingen van de National Bank of Scotland tijdens het referendum voor onafhankelijkheid in Schotland). Het stemrecht zou moeten beperkt worden tot burgers die verantwoordelijkzijn tonen en proactief handelen. Zich beperken tot volwassenen die twee of minder kinderen hebben of een relatief lage ecologische voetafdruk hebben is een mogelijk voorbeeld. Door het stellen van zo'n voorwaarden kan men niemand per definitie uitsluiten omdat het allemaal bewuste en haalbare keuzes zijn (iedereen kan verantwoordelijkheid aanleren). Of zo'n radicale voorwaarden nog democratisch genoemd kunnen worden is een andere vraag, maar het is mogelijk om met minder radicale voorwaarden te beginnen en geleidelijk te 'verstrengen'.

“Het stemrecht zou moeten beperkt worden tot burgers die verantwoordelijkzijn tonen en proactief handelen.”

Verdeel en heers

De 'economische egalisering' en een verstrenging van de conditionele democratie zouden zich niet in elke maatschappij even ver kunnen ontwikkelen. Sommige maatschappijen zullen strengere voorwaarden stellen op politieke deelname en anderen zullen een sterkere verticale hiërarchie willen behouden om te kunnen functioneren.

Om de evolutie naar de ideale maatschappij te kunnen voltooien moet deze diversiteit aan staatsvormen van elkaar losgekoppeld worden zodat elke staatsvorm de autonomie heeft om verder te kunnen evolueren op zijn manier. Zo kan een minderheid met een hoge morele cultuur zich nog altijd verder ontwikkelen zonder beperkt te worden door de maatschappijen en individuen met een lagere cultuur. Deze 'verdeel en heers' strategie vergemakkelijkt het bereiken van een ideale staatsvorm en hiermee verwijst ik naar de Griekse stadsstaten die voldoende autonomie hadden om zichzelf te ontwikkelen tot ze in elkaars invloedssfeer kwamen. Athene had zich nooit kunnen ontwikkelen als het niet autonoom zou geweest zijn van Sparta (en omgekeerd) en pas wanneer de invloedssfeer de autonomie van de andere beperkte moest de éne ophouden te bestaan.

“Een hogere bevolkingsdichtheid vereist een hogere mate van vrijheidsbeperking en een complexere maatschappelijke organisatie.”

Gekoppeld aan deze structurele herorganisatie is een noodzakelijke afname van de bevolkingsdichtheid nodig. Met de huidige bevolkingsdichtheid in het westen die ver boven de draagcapaciteit is, wordt het heel moeilijk om de maatschappij te herstructureren in kleine en duurzame onderdelen. Deze 'verkleining' heeft nog andere voordelen. Een hogere bevolkingsdichtheid vereist een hogere mate van vrijheidsbeperking en een complexere maatschappelijke organisatie (Kohr, 1978); met een kleinere bevolking wordt het gemakkelijker om een directe vorm van democratie toe te passen. Tenslotte, de economische ongelijkheid zal veel gemakkelijker geneutraliseerd kunnen worden omdat de machtsstructuur onderverdeeld wordt in vele kleine structuren (Kohr, 1957).

Een wereld zonder staten

In zijn politiek filosofisch werk eindigt

Wolff met enkele 'utopische blikken van een wereld zonder staten'. Alhoewel hij pleit voor filosofisch anarchisme, onderstreept hij de noodzaak van een goede georganiseerde maatschappij. Hij onderscheidt drie fundamentele taken van een maatschappij die een goede maatschappelijke organisatie eist.

De eerste taak, een 'buitenlands beleid', moet instaan voor de verdediging van de maatschappij voor externe gevaren en voor (eventueel) economisch imperialisme. De tweede taak gaat over de 'interne organisatie van gemeenschappelijke diensten' zoals een wegnen en verkeersveiligheid en de derde taak is het 'onderhouden van een industriële infrastructuur' die voldoende productiecapaciteit moet hebben om aan de noden van de inwoners te kunnen voldoen. Volgens Wolff moet het in een utopische wereld zonder staten mogelijk zijn om deze drie taken te kunnen uitvoeren zonder gebruik te moeten maken van dwangmaatregelen.

Voor de eerste taak stelt hij dat vrijwillige deelname voldoende moet zijn. Als de burgers niet voldoende gemotiveerd zijn om voor hun maatschappij uit te komen (of te vechten) dan heeft het ook geen bestaansrecht. Dit is volgens mij een overtuigend en voldoende argument, het is trouwens de bedoeling om naar maatschappijen te evolueren die niet aan economisch imperialisme of oorlogsvoering hoeven te doen. Voor de twee andere taken moet er een verregaande economische decentralisatie plaatsvinden en dit is volgens mij ook de enige manier.

De cellulaire maatschappij

Een sterk gedecentraliseerde economie kan men best voorstellen door een analogie te maken met de structuur van organisch materiaal. De veelheid aan kleine 'dorpsteden' met elk hun lokale economie vormen de cellen waaruit de overkoepelende maatschappij (het organisme) bestaat. Net zoals de interne huishouding van cellen, voorzien deze dorpssteden in hun eigen basisbehoeften (primaire goederen) door middel van kleinschalige energie- en voedselproducerende centrales (i.e. de 'organellen' van een cel). Gespecialiseerde goederen (secundaire

goederen zoals luxeproducten) worden door bepaalde cellen aangemaakt en verdeeld naar de naburige dorpsteden door middel van handel. Handel tussen verschillende cellen beperkt in zekere mate de autonomie van de cel, maar door te ruilen met evenwaardige goederen kan men deze relatie beter beschrijven als het sociale equivalent van mutualisme of commensalisme in de ecologie (aangezien ze niet van elkaar afhankelijk zijn voor hun overleving). Net zoals Wolff, stelt Bookchin (2004) dat de huidige ontwikkeling in technologie het mogelijk maakt om zo'n decentralisatie te kunnen realiseren.

Op politiek vlak zou het bestuursorgaan van elke cel uit een soort dorpsraad kunnen bestaan waar enkel de interne organisatie en de takenverdeling bepaald en besproken wordt. Omdat zo goed als iedereen werkt in eigen streek gaan burgers meer gemotiveerd en tijd hebben om aan (lokale) politiek te doen.

Besluit

Ik heb in deze uiteenzetting de beperkingen van een democratie duidelijk willen maken. De goede werking van een democratische maatschappij zal steeds beperkt blijven door de morele waarden van haar burgers. In een maatschappij waar burgers met de portefeuille stemmen en onverschillig blijven tegenover de ecologische destructie zullen de kapitalisten aan de macht blijven en zullen de politici niets ondernemen om de maatschappij duurzamer te maken. Om deze beperking in rekening te brengen bij het bepalen van een gepaste bestuursvorm verdedig ik de stelling om de autonomie en politieke rechten (zoals stemrecht) te beperken tot burgers met een bepaalde morele cultuur. We moeten beseffen dat de niet-radicalen middelen al uitgeput zijn in een wereld waar men weet wat men moet doen maar toch niets onderneemt. Alhoewel ik me dezelfde utopische bestuursvorm voorstel als Wolff, een unanieme directe democratie, heb ik met deze nuancering een alternatief voorstel om die utopie te bereiken.

Maar zoals in elke filosofische benadering van het utopische blijft de moeilijkste vraag steeds onbeantwoord: wie bepaalt de morele waarden waarover iedereen

moet beschikken en hoe bepaalt men wie daar aan voldoet? Om deze vraag te kunnen beantwoorden is er een noodzaak aan een universeel ethisch referentiekader waarmee we elke handeling en uitspraak van de mens absoluut kunnen meten. Zolang er een veelheid aan referentiekaders bestaat, is de verbetering van de maatschappij (en dus van de mens) onzeker. Hierover valt uiteraard veel meer te zeggen maar het was niet de bedoeling om dit in deze paper te bespreken.

“In een maatschappij waar de burgers met hun portefeuille stemmen zullen de kapitalisten aan de macht blijven.”

Tenslotte heb ik de richting aangegeven die we moeten nemen om uit deze status-quo te stappen. Kleinschalige mini-maatschappijen met een sterk gedecentraliseerd economisch systeem zouden de nodige ruimte kunnen creëren die nodig is om de oorzaken van ongelijkheid (zowel politieke, economische en sociale ongelijkheid) weg te werken. Maar deze evolutie zal enkel mogelijk zijn indien er een afname is van de bevolkingsdichtheid, en met de huidige heersende cultuur van 'meer is beter' zie ik in de korte toekomst geen morele verbetering van de maatschappij gebeuren.

Referentielijst

- Aristoteles (vert. 1984). *The Athenian Constitution*. Penguin Classics.
- Baugh, G. (1986). *The Poverty of Autonomy: The Failure of Wolff's Defense of Anarchism*. The Anarchist Papers.
- Bookchin, M. (2004). *Post-Scarcity Anarchism*. AK Press.
- Frankfurt, H. (1973). *The Anarchism of Robert Paul Wolff*. Sage Publication.
- Kohr, L. (1957). *The Breakdown of Nations*. Green Books.
- Kohr, L. (1978). *The Overdeveloped Nations*. Schocken.
- Roemer, J. (1982). *A General Theory of Exploitation and Class*. Harvard University Press.

- Wolff, R. (1970). *In Defense of Anarchism*. The Anarchist Library.